

Árpádházi Szent Margit halála éve és a legendák

Az elmúlt években, a 700 éves jubileum közeledtére ismét vita tárgya lett, melyik évben halt meg Árpádházi Szent Margit? Újabb kutatók, Lovas Elemér 1270 mellett döntött megállapításait félretéve, visszatértek a régi felfogáshoz, mely a Marcellus-féle és a magyar legenda nyomán került a köztudatba.¹ E helyeken ugyanis az olvasható, hogy Margit 1271-ben halt meg.

E két legenda azonban az idő-adatokban önmagának is ellene mond. Marcellus szerint a halál időpontja 1271. január 19.² Ez a nap a megelőző évben hétfőre esett. Néhány sorral alább azonban, egy látomás elbeszélésében azt mondja, hogy a királylány szombatról vasárnapra virradó éjjelen halt meg.³ A magyar legenda viszont rosszul fordítja Marcellus latin dátumát, a „quartodecimio kalendas Februarii” kifejezést, a tizenegyes számot még egyfel megtdolva és a Kalendas értelmét mellőzve, 1271. február 15-ben állapítja meg a halálozás dátumát.⁴ Néhány sorral alább azonban ez a legenda is más hagyományt közöl, mely már nem Marcellustól származik. Eszerint ugyanis a halál „zent Prisca azon napján” következett be, ami január 18-nak felel meg. A magyar legenda Szent Priszka napjának hagyományában találkozik a francia és olasz szerzőktől eredő másik két legendával, Garinuséval és a nápolyival. Itt egyenesen az olvasható (tévesen), hogy Margit maga jövendőlte meg halála napjával ezt az ünnepet. Csakhogy itt az évszám 1270.⁵ Lovas Elemér, ezeket az adatokat egyeztetve, már 1939-ben felhívta a figyelmet, hogy a naptár szerint január 18 — Szent Priszka napja — csak 1270-ben esett szombatra, 1271-ben vasárnap volt. Elfogadva Marcellus adataiból a szombati nap hagyományát, Margit halála évét így 1270-ben határozta meg.⁶ A legújabb vitákban azonban új feltételezés merült fel. Eszerint, mivel a halál időpontja kompletórium — tehát az utolsó, esti szerzetesi óra után volt, és az apácák már első álmukat aludták, hihető volna, hogy a kolostor „saját időszámítása” szerint ezt a késő szombat éjjelt már a következő, vasárnapi naphoz számították, s Margit tulajdonképpen így 1271. január 18-án halt meg, mely vasárnapi napra esett.⁷ Az évforduló megünneplése tekintetében mindenesetre ez a felfogás győzött, és a szigeti zárda romkertjében újonnan felállított vörösmarvány sirkölapra is az 1271-es évszámot vésték.

Bármiként volt is, nem láttuk volna okát, hogy a kérdést bolygassuk, ha — egészen más irányú kutatások közben — a véletlen kezünkbe nem ad néhány hiteles ellenbizonyítékot. Budapest történetének középkori okleveles anyagát vizsgálva, figyelmessé lettünk azokra az adománylevelekre, melyek a margitszigeti apácák birtokainak gyarapodását jelölik.

Úgy találtuk, hogy IV. Béla király, mikor birtokot adományoz a szigeti zárdának, vagy valamilyen más, jelentős eseménnyel kapcsolatban foglalkozik a kolostorral, nem mulasztja el megemlíteni, hogy ott lakik „leányunk, Margit úrnő”, vagy, még külön is kiemelve: „legkedvesebb leányunk, Margit úrnő.”⁸ Sőt, azt is külön megemlíti, ha az adomány forrása Margit

¹ L. CSANÁD Béla ismertetése: Új Ember, 1969. Jan. 19. sz.

² Quaedam legenda beatae Margaritae de Ungaria, c. 19. Kiadta GOMBOS F. A.: Catalogus fontium historiae Hungariae, III. tom. Bp. 1938. 2016.

³ Uo.

⁴ Szent Margitnak, IV. Béla király leányának élete, c. 64. Gombos, II. 1516.

⁵ Vita beatae Margaritae Hungaricae auctore Garino, c. 46. Gombos, III. 2477. Legenda Neapolitana, I. 59., 60. Uo. III. 2513., 2514.

⁶ LOVAS Elemér: Árpádházi Boldog Margit élete. Bp. 1939. 235—236.

⁷ Vö. I. sz. jegyzet.

⁸ Például: „... filiam nostram karissimam dominam Margaretam inter sorores in ipso monasterio sub religioosi habitus...” 1259. Orsz. Levéltár, DI. 492. Kiadta FEJÉR György: Codex diplomaticus, IV/2. 486—489. WENZEL Gusztáv: Árpádkori Új Okmánytár, XI. 458—459. GÁRDONYI Albert: Budapest történetének okleveles emlékei. I. Bp. 1936. 67.

kérése volt, ha ezek órá való tekintettel történtek. „A mi legkedvesebb leányunk Margit úrnő kérésére” — írja egy 1267. február 9-én kelt oklevelében is. Majd ugyanebben az évben, hó és nap megjelölése nélkül, egy csallóközi birtokkal kapcsolatban ugyancsak „domina Margareta karissima filia nostra” kérését említi.⁹ Margit neve utóljára 1269. október 3-án fordul elő apjának egy oklevelében, többé nem szerepel.

Pedig az előbb idézett, 1267. évi oklevél fennmaradt egy 1270. évi átírásban is, melyben Béla király fia, a trónra lépett V. István, megerősíti apjának adományát: Zolnuk Zakalus csallóközi birtokot. Ha Margit 1271-ben halt meg, az 1270-ik év folyamán még ott élt a zárdában. Mégis, ebben az 1270-ből keltezett oklevél-átíratban már hiába keressük a nevét. Helyette István király, a többi zárdanővér általános említése mellett, személy szerint csupán saját apáca-leányáról, Erzsébet hercegnőről emlékezik meg, egyedül az ő kérésével indokolva a megerősítést: „...petens verbo domine Elisabeth karissime filie nostre aliarumque sororum nobis in Christo karissimarum de Insula...”¹⁰

Mindez azért is feltűnő, mert István király különösen szerette Margit húgát, aki békéltetője volt apjával vívott küzdelmeiben, és korábban nem mulasztotta el, hogy saját leányával együtt, elsősorban húgáról emlékezzék meg. Így olvasható még apja életében, mint „rex iunior”¹¹-nak 1265-ben kiadott egyik szigeti oklevelében, ahol a kolostorban lakó családtagjairól így emlékezik meg: „domina soror nostra et filia nostra karissima.”¹¹ Erzsébet leányát egyenesen Margit példája követésére adta a zárdába, s halála közelségét érezve, ő maga is húga sírjának közelébe, a szigetre vitette magát 1272-ben és itt, az apácák templomában kapott ő is sírhelyet.¹² Húga iránti szeretete annak életében is, halála után is, zavartalan maradt: nem tehető fel tehát, hogy a zárdában élő Margitot, leánya említése mellett, szándékosan mellőzte. E tények ismeretében azután még inkább szembetűnő, hogy még két másik olyan, 1270. évi oklevél-átírását ismerjük, melyben apjának régi, szigeti adományait erősíti meg, és amelyekben, bár a zárdában élő leányát megnevezi, Margitról ugyancsak hallgat. Pedig mindkét oklevél 1255. illetve 1261. évi eredetijében Margit neve szerepel, mint az adományozás forrása.¹³ István király azonban 1270-től csupán Erzsébet leánya kérésére erősíti meg minden esetben az adományokat. Sőt, egy 1270-ből keltezett saját adománylevelében is hiába keressük húgának említését.¹⁴

IV. Béla király, mint ismeretes, 1270. május 3-án halt meg.¹⁵ Az a körülmény, hogy az utána trónralépő V. István már ebben az 1270-ik évben is csak saját leányát említi személy szerint a szigeti zárda lakói között, húga szerepeltetését ellenben — korábbi szokásával ellentétben — mellőzi, világosan mutatja aényt, hogy az 1270-ik év folyamán Margit már nem élt.

Halála időpontja eszerint találkozik a Szent Priszka ünnep és a szombati nap hagyományával, valamint az 1270. évi naptárral: *Margit 1270. január 18-án szombaton* halt meg. Pontosan akkor tehát, mint amely időpontra a figyelmet már Lovas Elemér felhívta, bár az okleveles adatok tanúságát ő sem ismerte.

Marcellus legendájának szövegében így csak a szombati nap hiteles, a magyar legendában pedig a Szent Priszka napjára való emlékezés. Viszont megőrizte a hiteles évszámot Garinus, és a nápolyi legenda szerzője, aki különben V. István leányaitól, többek közt attól az Erzsébet-től is értesülhetett, aki gyermekkorában Margit társnője volt a zárdában, és aki nápolyi tartózkodás után oda is tért vissza meghalni.¹⁶

Margit halála évének most már kétségtelen rögzítése azért is fontos, mivel eldönti egyúttal a másik kérdést: éltek-e még a királyi szülők, mikor leányuk meghalt? A források ugyanis nem említik, hogy részt vettek volna a temetésen. Sokan ebben is érvet láttak az 1271. év helyessége mellett.

István ifjabb király távolléte a temetéstől nem feltűnő: tudjuk, hogy saját, messzefekvő országrészében, Erdélyben és a Balkánon volt elfoglalva: még a halálhírt vívő lovas futárok sem egykönnyen, csupán néhány nap után érthették el. A királylányt pedig szombat esti halála

⁹ „... nos ad petitionem domine Margarete, karissime filie nostre...” 1267. febr. 9. IV. László király átiró okleveléből (1277. máj. 30.) Orsz. Lt. D. 617. WENZEL, VIII. 168. és IX. 177. GÁRDONYI 92. A csallóközi birtokkal kapcsolatban: „... domina Margareta karissima filia nostra de claustro sororum Beate Virginis de Insula... petitionem karissime filie nostre admittere deberemus...” 1267. Orsz. Lt. D. 626. WENZEL, VIII. 167—168. GÁRDONYI 94.

¹⁰ Orsz. Lt. D. 627. WENZEL, VIII. 310.

¹¹ O. L. D. 589. FEJÉR, IV/3. 295—296. GÁRDONYI, 84—85.

¹² PAULER Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok korában. Bp. 1899. II. 302—303. és a 216. sz. jegyzet forrásai.

¹³ 1255. júl. 25. O. L. D. 398. FEJÉR IV/2. 310—313., GÁRDONYI, 54—55. V. István 1270. évi átírása: O. L. D. 401. FEJÉR V/1. 65—66. GÁRDONYI, 56—58. Az 1261. évi oklevél: O. L. D. 517. WENZEL, XI. 503—504. Az 1270. évi átírás: O. L. D. 696. WENZEL, XII. 23. GÁRDONYI, 74—75.

¹⁴ IV. László átiró okleveléből: O. L. D. 892. FEJÉR V/1. 49—51. WENZEL, XII. 140—142. GÁRDONYI, 114—115.

¹⁵ Krónikák. Vö. *Scriptores rerum Hungaricarum* (ed. E. SZENTPÉTERY), I. vol. Bp. 1937. 469.

¹⁶ KOLTAY-KASTNER Jenő: *Együgyű lelkek tüköre*. Minerva, 1929. évf.

után már kedden eltemették.¹⁷ Meg sem adták tehát neki a lehetőséget arra, hogy idejében megérkezék. Ha Margit halála idején ő lett volna az ország egyedüli, törvényes uralkodója, illetőleg aligha mertek volna megtenni vele. De 1270 januárjában még élt Béla király és a felesége, Mária királyné, akik a zárda közvetlen közelében, Budán rezideáltak. Hogy egészségi állapotuk akadályozta-e őket a megjelenésben, vagy még mindig tartott a nehezítés, mellyel éppen élete utolsó idejében fordultak el a férjhezmenésben „engedetlen” leányuktól — nem tudhatjuk bizonyosan. A tény, hogy Margitot hónapokon belül apja is, anyja is követi a sírba, megengedi a feltételezést, hogy talán éppen lesújtottságuk, rossz egészségi állapotuk volt az akadály, és a szülők halálát a leányuk elvesztésén érzett fájdalom is siettette. Lehet azonban, hogy a valóság ridegebb volt.

Annyit azonban bizonyosra vehetünk, hogy az öreg Béla király nem helyezhetett különösebb súlyt arra, hogy a temetésre fia, István ifjabb király is megérkezék. Sőt, talán egyenesen nem is akarta. Amióta fegyverrel támadtak egymásra, Margit közvetítésével kibékültek ugyan, de a viszony éppoly feszültté vált a szülők és a trónörökös között, mint Margit leányuk esetében.

A királyi szülők mindkét esetben „engedetlenséget” tapasztaltak, a jogserelmet azonban, gyermekeik ellen valójában ők követtek el. A trónörökös Istvánt elsőszülöttsége alapján álló jogaitól akarták megfosztani a kedvencnek tekintett Béla öccse előnyére, s ebből fejlődött a szerencsétlen háború apa és fiú között. Leányukat, Margitot pedig arra akarták rávenni, hogy szegje meg szerzetesnői fogadalmát, és menjen férjhez az általuk politikai okokból kijelölt kéréshöz.

Ha arra az oklevélre fordítjuk figyelmünket, melyben IV. Béla király utóljára emlékezik meg „legkedvesebb leányáról”, Margitról, úgy tűnik, ez a feszült viszony éppen a királylány halála előtti hónapokban érte el csúcspontját.

Abban az 1269. október 3-án kelt oklevélben ugyanis, melyben Margit neve utóljára szerepel, nem arról van már szó, hogy a szigeti zárda, illetve általa a domonkos rend új adományban részesül.¹⁸ Eppen ellenkezőleg: Béla király ekkor elveszi a domonkosoktól a budavári Szűz Mária egyházat, és visszautalja a veszprémi püspök joghatósága alá. Ezzel a visszavétellel kapcsolatban említi meg, hogy annak idején csak főleg Margit leánya iránti kedvezésből adta ezt a templomot a domonkosoknak. Igaz, az egész oklevél jogorvoslás: a veszprémi püspökség eredeti jogait állítja vissza, és a budai káptalantól is elveszi a jogtalanul élvezett tizedeket. A túlzott elfogultságot teszi tehát jóvá, melyet annak idején, leánya iránti kedvezésből elkövetett. Mégis elgondolkoztató, hogy ez a Margit iránti „különös szeretettség” („... filie nostre carissime domine Margarete speciale dilectionem...”) indított intézkedés megváltoztatása éppen abban az évben következik be, 1269-ben, mikor a királylány másodszor is elutasította a számára kijelölt kérést, a cseh Ottokár király után most Anjou Károly nápolyi király személyében.

A Marcellus-legenda egy utalása, de főként Johannes Vercellensis német fordításban fennmaradt legendája alapján hitelesen is tudjuk a tény: a halála előtti hónapokban haragudtak az Anjou Károlyval való házassági terv meghiúsulása miatt szülei legjobban leányukra. Emiatt vesztette el a megértő gyóntatója, Marcellus fráter is a domonkosok tartományfőnöki tisztségét, és a király a szigeti zárda előjáróit tette felelőssé Margit hajthatatlan magatartásáért, aki még pápai engedély esetén sem volt hajlandó apácafátylát levetni. Ezért társnői nagy része, hogy a király haragját a zárdáról elterelje, szerette volna kiüldözni a kolostorból a királylányt, élete gyötrelmeit növelve, és olyan durva bánásmódban részesítve, melynek következtében a legendák szerint szenvedései elérték „a vértanúság fokát”. A király leánya a kedvéért alapított zárda falai között teljes megvetetésben részesült.

A gyors temetés és a királyi szülők távolmaradása tehát az okleveles adatok világában is Lovas Elemér feltételezését erősíti Béla király és felesége rideg magatartásáról.¹⁹ Az 1269. október 3-án kiadott rendelkezés után a királylány már csak három és fél hónapot élt.

Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy a második szenttéavatási vizsgálóbizottság előtt, 1276-ban, az apáca-tanúk mind azt felelik a kérdésre, hány éve halt meg Margit, hogy „septem anni sunt”. Az 1276 júliusától folyó vizsgálat éppen Margit halála után a hetedik évben történt.²⁰ Ugyancsak az 1270. évi adat felé mutatnak a Marcellus és a magyar legenda adataival szemben az életkoráról tett vallomások is. Ezek az adatok magukban nem lennének ugyan döntőek, hiszen az apácák sok esetben még saját magukról sem tudták megmondani, hány évesek, a megtalált okleveles bizonyosság háttérében azonban feltűnő, hogy az 1271. évi legenda-

¹⁷ LOVAS E.: i. m. 238.

¹⁸ Veszprémi káptalani It. Epp. Dec. Budenses 3. FEJÉR, IV/3. 495—502. GÁRDONYI, 105.

¹⁹ LOVAS E. uo.

²⁰ Inquisitio super vita beatae Margarete virginis. Kiadta FRAKNÓI Vilmos: Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis, I. tom.

adatok azt mondják, Margit huszonkilenc éves volt. Azok a társnők ellenben, akik a királylány életkoráról a bizottság előtt nyilatkoznak, mind úgy tudják, hogy huszonnyolc éves volt, amikor meghalt. Így tudja Garinus és a nápolyi legenda is. Ez megfelel sejtethetően 1242-ben történt születése évének is.

Árpádházi Szent Margit halálának 700 éves jubileuma tehát 1970. január 18-án volt, és a sírkőre vésett 1271-es évszám tévedés.

Dümmerth Dezső

„Eödönfy Rimay Klára”

Az ItK 1971. évi 3. számában jelent meg Jenei Ferenc közleménye: *Vázlat Rimay János ifjú éveiről.* (310—314.) A szerző levéltári kutatások alapján világítja meg a fiatal Rimay és ecsedi Báthory István kapcsolatait, s valószínűsíti, hogy a 17 éves költő Rimay Klára közvetítésével került 1586-ban az ecsedi udvarba. Ez a Rimay Klára Báthory István titkárának, „tekintélyes és nagybefolyású emberének”, petőfalvai Pető Istvánnak volt a felesége, s ahogy Jenei feltételezi, nővére vagy unokatestvére, esetleg nagynénje volt a költőnek. „Rokoni érzéseire” hallgatott Rimay Klára, amikor férjén keresztül rávette a hatalmas országbíró a fiatal költő meghívására, s amikor támogatta őt „az idegen udvarban”.

Pető Istvánra az első adat Várday Kátának 1596-ban hozzá írt levele. Ennek címzéséből megtudjuk, hogy ekkor az ecsedi vár udvarbírája.¹ Nyilván ebben a minőségben írt 1597-ben (Jeneinél a dátum tévesen 1590) Szokoly Miklósnak, megküldve neki „az jobbágyok dolgába való novumot és az 3000 forintrul való obligamennek fassióját”.² Ezután éveig nem hallunk róla. Báthory István 1603. február 28-án kelt végrendelete viszont annál többet emlegeti Pető István deákot, akit secretáriusának mond.³ Ekkor már valóban egyik belső, bizalmi embere az országbírónak. A végrendelet egyik helyén Báthory meg is szólítja őt: „jó fiaim, Macskási Mihály, Pető István deák . . .” Az 1603. június 19-én kelt pótvégrendeletben pedig ezt írja Báthory: „Pető István deák, ki most secretariusom is.”⁴

Ez a „most” szócska kizárja, hogy Pető István már 1586-ban is Báthory titkára lett volna, amint Jenei gondolja. Miután pedig javakorban levő embereket nem szoktak „fiam”-nak szólítani, 1603-ban Pető István aligha lehetett 30—35 évnél idősebb. Akkor viszont 1586-ban 15 év körül volt, s már koránál fogva sem valószínű, hogy „tekintélyes és nagybefolyású” lett volna.

Felesége, Klára asszony korára szintén csak következtetni tudunk. Két levele maradt ránk, mindkettőt már mint özvegy írta. Jenei közre is adja mindkét levelet. Az egyik 1628. július 29-én a Szatmár megyei Darah-on (Jeneinél tévesen Daras) kelt és Melith Péterhez szól. A másiknak sem keltjét, sem címzettjét nem ismerjük, de tartalmából annyi bizonyos, hogy röviddel Pető István halála után íródott. Pető halála évét nem ismerjük, mivel azonban utolsó ránkmaradt levele 1616-ból való,⁵ a keltezetlen sorok csak 1616 vége és 1628 közt íródhattak. A levélben özvegy Pető Istvánné egy főúri asszonyhoz fordul (Jenei úgy véli, Melith Péternéhez, szerintünk Nyáry Pál özvegyéhez, Várday Kátához), védelmet kérve meghalt férje „szegény árvái” számára. Ebből viszont az következik, hogy a Pető gyermekek ekkor — 1616-ban vagy később — még kiskorúak voltak. Hiszen, ha felnőttek lettek volna, elképzelhetetlen, hogy jogaik védelmében anyjuk lép fel. Ebből pedig nyilvánvaló, hogy a gyermekek nem születhettek 1595—1600 előtt. Klára asszony tehát, aki férjénél föltehetően fiatalabb volt, 1586-ban bizonyosan nem volt még Petőné. Így nem is szólhatott Rimay érdekében sem későbbi urának, sem Báthory Istvánnak.

De más baj is van Klára asszonnyal. Jenei közli már említett két levelét a Zichy család levéltárából. Az egyiknek, a keltezetlennek aláírása: özvegy Pető Istvánné. A másiké „Peto-falway Petheo Istvan uram meg hagiatott eozwegie, Eodeonfy Rimay Clara”. De miért Eödönfy Rimay? „Az Eödönfy névre a Zichy levéltárban nem találtunk magyarázatot, ”-olvasuk Jeneinél.

¹ OL. Zichy cs. lt. P—707. Missiles, No. 8450.

² Uo. No. 9372.

³ OL. Neo-regestrata Acta, E—156, Fasc. 57, No. 7.

⁴ RADVÁNSZKY Béla: Magyar családélet és háztartás. III. Bp. 1879. 218.

⁵ OL. Zichy cs. lt. P—707. Missiles No. 10 767.

Az Eödönfy (a nevet gyakran írták Edenfy, ritkábban Eüdönfy és Ödönfy alakban is) a XVII. századi Felső-Magyarország egyik előkelő családja volt. A Kaplyon nemzetségből származott, így egy töről sarjadt a Károlyi, nagymihályi Bánffy és nagymihályi Pongrácz, a Sztáray, Thibay és más ismert családokkal. Birtokaik főleg Zemplén megye északi részén terültek el, de a népes család egyes ágai gyökeret vertek a szomszédos megyékben is, így Ungban, Sárosban és Biharban. Országos jelentőségre ugyan nem emelkedtek, de a megyei életben gyakran hangadók voltak. A család két főágra, a Zempléni és az Ung megyeire oszlott, s ezek birtokaik központjáról nagymihályi, illetve vinnai Eödönfyeknek nevezték magukat.

Az 1500-as évekre a család nemesi előneve gyakran önállósult, vezetőknévvé vált. (Hasonló jelenséget figyelhetünk meg pl. a homonnai Drugetheknél is) Nagymihályi Ferenc a XVI—XVII század fordulóján a Magyar Kancellária titkára Bécsben. Vinnai aliter Eödönfy Györgyöt pedig 1684-ben thökölyánus magatartása miatt jószágvesztésre ítélik. Voltak, akik megcserélték a két nevet, és mintegy kettős családnévként használták: 1640 körül egy örökösödési szerződésben Bánffy Nagymihályi Ferencel és Pongrácz Nagymihályi Lászlóval találkozunk.⁶

A XVI. század második felében élt vinnai Eödönfy (vagy Eödönfy Vinnai) Istvánnak egy fia és három leánya volt, köztük a legfiatalabb Klára. Ez a vinnai Eödönfy (vagy Eödönfy Vinnay) Klára volt Pető István felesége.⁷ Egyébként az idézett és közölt levél aláírása is: Eodonfy Vinnay Clara. A Rimay név téves olvasás csupán.

Benda Kálmán

Erasmus a XVIII. századi magyar ponyván

A ponyvairodalom a XVIII. században, s így a magyar ponyva is, rendkívül szerteágazó, önmagában is többszörösen rétegezett jelenség. Ponyva életet számos jelentős írói alkotást, és annak poézishordozó erejét még Bessenyei György is elismerte.

A szakirodalom a marginális irodalom, infra-littérature vagy sous-littérature, vagy éppen a népi kultúra, népkönyv vitatható fogalomkörébe sorolja a ponyvát.¹

A boccaccio-i ihletésű, sokadszor kinyomtatott széphistóriától a kalendáriumi anekdotáig, s a legfrissebb halálos szentenciáig ívelő ponyvairodalom egy korszak hétköznapi s nagy problémáiba enged akarva-akaratlan bepillantást, jellemzőiből egy viszonylag nagy és heterogén, esetleg több társadalmi osztályt és réteget is magába foglaló olvasóközönség igényére következtethetünk. A már rendelkezésre álló s a most megtalált adatok segítségével a XVIII. századi ponyvanyomtatványok szép sorát sikerült rekonstruálnunk. E műveket faggattuk, hogy milyen új stílusjegyekkel gazdagodtak, avagy miben szegényedtek, milyen ideológiai tartalom hordozói. S végül, hogy kikből állhatott az a feltételezhetően nagyszámú olvasó- vagy hallgatóközönségük, amely miatt a nyomdák legjobb üzleti vállalkozását jelenthette a XVIII. században is egyes történelmi tömeges újranyomása, továbbörökítése.

Ez az irodalom olyan művektől, amelyeket Balassi óta asszimilált a köztudat, a század végén Csokonai tovább „népiesített” — ponyván kinyomtatott — művéig ível.² Az irracionálisnak kedvez ez a kor. Egymás után jelennek meg az Álommagyarító könyvecskék, Cisiók és Prognostichonok, s nem hiányozhat a jövődönmondás a kalendáriumokból sem. De a barokk révület minden eszközzel terjeszteni akaró monarchikus rend a kevésbé ellenőrizhető jóslásokba már beleszólt, s Mária Terézia 1756. évi rendeletében a kalendáriumokat eltiltja a prognostichon

⁶ Minderre I. NAGY Iván: Magyarország családai... IV. Pest 1858. 42—45. és VIII. Pest 1861. 94.; TÓTH Sándor: Sáros vármegye monográfiája. I. Bp. 1909. 302.; BOROVSKY Samu, szerk.: Bihar vármegye... Magyarország vármegyéi és városai. Bp. év nélkül. L. mutató; JAKÓ Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940. 386.; Turul XVIII. 138.

⁷ L. NAGY Iván: i. m.; továbbá OL. Desewffy család It. P—86. B. I. 93* No. 3.; Sipos család It. P—604. 192. tétel.

¹ A szakirodalom fontosabb címeiből: Pierre BROCHON: Le livre de colportage en France depuis le 16^e siècle. Préface par G. H. Rivière. Paris, 1954.; Robert ESCARPIT: Sociologie de la littérature. Paris, Presses Universitaires, 1964.; Littératures marginales. Histoire des Littératures, t. III. Encyclopédie de la Pléiade. Gallimard, 1963.; Robert MANDROU: De la culture populaire aux 17^e et 18^e siècles. Stock, 1964.; Geneviève BOLLEME: Littérature populaire et littérature de colportage au 18^e siècle. (Livre et Société dans la France du 18^e siècle c. kötetben, 1965. Mouton et Co, Paris, La Haye).

² POGÁNY Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. 1959.; BÉKÉES István: Magyar Ponyva Pitavaló a 18. század végétől... Bp. 1966.; VARJAS Béla: Irodalom és folklór határmegyén. Helikon 1967/1.; JANCsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest, 1966.; ORTUTAY Gyula: Kalendáriumolvasó magyarok. Írók, népek, századok című kötetből. Bp. 1966.; TAKÁCS Lajos: Történelmi, történelmi. Bp. 1958. stb.

közlésétől.³ III. Károly még 1730-ban kemény rendeletet hoz a zugnyomdák s kiadványok ellen.⁴ De előfordul, hogy maguk a magyar nemesek követelik felháborodottan a császárnál egy-egy ponyvanyomtatvány betiltását.⁵ Pedig ha a kalendáriumok krónikáit nézzük, s az újság szerepét betöltő közleményeket, azt látjuk, hogy irányított irodalom ez, mely az uralkodó rendet és ideológiát hivatott védelmezni és terjeszteni.

Viszonylag sok halálos szentenciáról írnak, elrettentő például, láthatóan a rend védelmében megrendelésre, hiszen lopásért, hamis pénzverésért, gyilkosságért, „pártütésekben” való részvételért kiszabott halálos ítéletekről van itt szó. A kalendáriumok krónikái alig néhány évvel a Rákóczi-szabadságharc leverése után történetileg és eszmeiségében teljesen meghamisítják a szabadságharc emlékét. Ugyanakkor kalendáriumi Ezópus-mesébe rejtettek néhány meglehetősen bátor mondatot a Habsburg-politika ellen. Uralkodót s rendet hivatott e ponyva szolgáltni, s az uralkodók mégis üldözik, mert ellenőrizhetetlen.

A sűrűsödő gondok elől menekülést, megnyugvást, megbékélést nyújtanak az Álom-könyvek, elodázzák, elcsendesítik a változás iránti igényt. A valóságból szívesen menekül a mesevilág, a keleti tündérmesék csodáihoz kalendáriumi- és olvasó. Az Európán végigsöprő Kelet-dívat még a kalendáriumokban is lecsapódik és Perrault és Ezópus meséi jelennek meg a toldalékokban igen változatos ideológiai tartalommal telítve. Folklor és irodalom határ-mesgyéjén élnek e művek és terjednek kéziratban is. Csodás, fantasztikus elemeket kíván a refeudalizált, a világ változatlanóságában megingatott, válságokkal küzdő rend. A barokk kultúra e században aratja teljes győzelmét, hatja át, meg át a magyar irodalom egyre „mélyebb” rétegeit. Barokk extatikus képek a tánc „pestisével” intik az e világi örömeik kedvelőit, kozmikus, látomásos költészet jelentkezik egyre több ponyvalapon, hirdelve a földi élet múlandóságát, ingatagságát, mintegy előrevetítve minden eddigi értékrend válságát. Egyre többször jelenik meg ponyvalapokon a jellegzetes barokk gondolat: a világ egy nagy színház (teátrum, játéknéző hely), amelyre az állandó metamorfózis jellemző.⁶

A felvilágosodás századában a klasszicizmustól, felvilágosodástól érintetlen, lesüllyedt barokk ponyvairodalomról beszél a szakirodalom. Ezt sajátos módon igazolja, de bizonyos vonatkozásokban cáfolja is az a magyarországi Erasmus-ponyvanyomtatvány, amelyet tudomásom szerint még nem ismertettek. A mű XVIII. századi, impresszum nélküli ponyvanyomtatvány: A panaszolkodó feleség ama nagy emlékezetű Erasmus beszélgetéseiből való fordítás. Nyomtatottat ebben az esztendőben. Ezután következnek a fordítás indoklása: „Az olvasóhoz! Mint-hogy a' máj időben a rozs Férjfiak száma nagyon megszaporodott, kivántam ama nagy emlékezetű Erasmusnak a házasságról való beszélgetését a jó Asszonyok számára magyarrá tenni, hogy légyen mód, mely által az okos Feleség erkölstelen, goromba férjét békességes lakásra és tsendes házassági életre birhassa. A fordító: O. S.”

A műnek egy korábbi, 1650. évi lőcsei fordítása nem teljesen ismeretlen. De ebből Turóczi-Trostler József még csak azt a következtetést vonhatta le, hogy a magyar irodalom Magyar kivételével nem tudta recipiálni még azokat az Erasmus-műveket sem, amelyek a nem „humanizált” népi rétegekhez másutt Európában el tudtak jutni.

Az az Erasmus, akinek életművét a felvilágosodás legnagyobb gondolkodói folytatták, s akinek a *Balgaság dicsérete* című művét a XVIII. század végén Csokonai készült lefordítani, már korábban hat magyarul feltehetően szélesebb rétegek között a ponyvára „süllyedve”?

Az 1650. évi lőcsei kiadás nehezkesebb, döcögős, németből fordított, kevesebbet őrzött meg az eredeti mű szellemes hangvételéből: Szép beszélgetés két asszony ember Agota és Borbala között. Meg-fordítottatott pedig Nemetből Magyarra az Historia olvasoknak kedvéért. Lőtsen nyomtatottat, An. 1650. A fordító lehetséges, hogy azon Tesseni Vencel, aki a Szép Magelonát is fordította.

³ L. 1756. jan. 22-i királynői rendelet. (SCHERMANN Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez. Bp. 1928.)

⁴ SCHERMANN E.: i. m.

⁵ GYENIS Vilmos: Hermányi Dienes József. Kandidátusi disszertáció.

⁶ A felhasznált, barokkra vonatkozó irodalomból: Victor TAPIÉ: *Baroque et Classicisme*. Paris, Plon 1957. Endre ANGYAL: *Die slawische Barockwelt*. Leipzig, 1961. Jean ROUSSET: *La littérature de l'âge baroque en France*. Circé et le Paon. Paris, 1954.; Claude ROY: *Arts baroques*. Robert Delpire, Paris, 1963.; HORVÁTH János: *Barokk ízlés irodalmunkban*. 1923.; TURÓCZI-TROSTLER József tanulmányai a „Magyar irodalom—Világirodalom” c. kötetben, Bp. 1961. I—II.; TOLNAI Gábor: *Des problèmes du baroque*. Acta Litteraria, 1967.; KLANICZAY Tibor: *Renezánsz és barokk*. Bp. 1961.

⁷ A felhasznált Erasmus-irodalomból: KARDOS Tibor bevezető tanulmánya a *Balgaság Dicsérete*-hez. Bp. 1958.; HUIZINGA: Erasmus; deutsch von Werner Kaegi. 3. Aufl. Basel, 1941.; Dr. PÉTER János: Erasmus iskolai könyvei. Bp. 1904.; GERÉZDI Rabán: Erasmus és az erdélyi unitáriusok. Bp. 1947.; ÉRÖSS László: Erasmus. Bp. 1966.; TURÓCZI-TROSTLER József: Erasmus mai szemmel. I. m.; ESZE Tamás: Erasmus nyomai Magyarországon a XVIII. század elején. A debreceni KLTE könyvtárának közleményei. Debrecen, 1970.

Hogy valamiféle közönségigény lehetett e mű a XVIII. században, arra abból is következtethetünk, hogy az új fordítástól függetlenül az 1650. évi lőcsei kiadás szövegét újranyomtatják az 1766. évi győri Kalendárium toldalékában.

Egyetlen 1766. évi Győri Kalendáriumot, s egyetlen példányát a mű XVIII. századi fordításának sikerült mind e ideig megtalálnom. Talán a makulátúráshoz hordták sok példányát, s feltehetően eredetileg sem volt e mű nagy példányszámú.

A Beszélgetéseket eredetileg Erasmus még 1500-ban párizsi tanítványainak írta, hogy játékos formában, minél könnyebben s minél szebb, klasszikus latint sajátítsanak el. De csak a későbbi, Frobeniusnál kinyomtatott, s Frobenius 6 éves fiának ajánlott mű tartalmazza a kor egyre több kérdésért feszegető valódi erasmusi dialógusokat, amelyek az eredeti pedagógiai célon messze túlnőttek, s az életet, a világot a maga teljességében és sokszínűségében igyekeztek ábrázolni. Rabelais is kioktatja Panurgét a példás feleségről, Erasmus másik sokat támadott, mégis népszerű művében már megírta, hogy a Balgaság „hossa össze a házastársakat”. A házasságok felbomlanának, „ha a férfi és asszony otthoni együttélését nem támogatnák az én csatlósaim: a Hízlegés, Tréfa, Könnyművéség, Tévedés és a Színlelés”. „Joggal tudják be ezt a balgaság érdemének, mert az ő műve, hogy férjéhez kedves az asszony, feleségéhez kedves a férj, hogy megmarad a családi béke és a házastársi kötelék.” Íme egy részlet, amely tulajdonképpen már magában hordozza Eraszmus későbbi dialógusának minden lényeges mondani valóját; míg a Balgaság dicsérete általános, filozófiai szinten, addig a Colloquiák az aktualitást hordozzák, a különös jegyében elevenítik meg a házasság problémáit (Huizinga). Talán Eraszmus vonzódása a színházhoz, sőt az életet és színházat egybenmosó szemlélete is közelítette e műfajhoz; Colloquiáit sokszor megannyi remekbe sikerült egyfelvonásosnak tartják.

Mégha sokszor talán a németalföldi zsánerképfestőktől eltérően „mimeli” is az élő nyelvérzületet (Trostler J.), esetünkben mélyebb asszociációs folyamatot indított el a magyar olvasóban — fordítóban. Gyakorlatias életbölcseletén, a mértéktartó, alkalmazkodó házaseletről adott tanácsain átsüt, mint ahogy XVIII. századi magyar fordítójánál is megjelenik, a hétköznapi apró színjátékokká dramatizáló ereje.

Erasmus maga emlékezik meg arról, hogy egyik kiadója a nagyobb üzleti siker reményében azt terjesztette, hogy e könyvét az egyház ki fogja átkozni. A XVI. században azonban csupán a nemi kérdések leplezetlenebb felvetése miatt még nem támadták volna Erasmust. A Plautus vígjátékok mellett az iskolai gyakorlatban ez nem lehetett olyan feltűnő. A magyarországi iskolai kiadások ugyan már korán megszürték e dialógusokat. Egyébként számos teljes latin nyelvű kiadása foroghatott a hazai nemesség kezében a XVIII. század folyamán is — erről tanúskodik számos XVII. századi kiadásban a bejegyzések sora, amelyek a XVIII. század végéig követhetők. A kezünkbe került 1650. évben Lőcsén kiadott fordítás bejegyzéseiből arra következtethetünk, hogy azt esetlegesen segédkönyvként is forgathatták a latin tanulásnál.

Az 1650. évi fordítás német fordítás után készült, megváltoztatva az asszonyok nevét is Ágotára és Borbálára. Ezt követi majd az 1766. évi Győri Kalendárium írója-nyomtatója is. XVIII. századi impresszum nélküli ponyvanyomtatványunkat „O. S.” láthatóan a latin eredetiből fordította.

Vannak a két fordításnak egymástól független, de egyaránt sikerült, költőien szárnyaló részei, mint például a ruha anyagának érzékletes asszonyi leírása: Borbála: „Ej bezzeg szép lágy és gyenge, és mely igaz kedveltes ez. Hol vőtted a szép posztót?”, illetve: Kszantippe: „Puhasága még a bársonyt is haladja. De mely gyönyörű bíbor színű! Ugyan hol vetted ezen drága ajándékot?” O. S.-ben egy mindmáig ismeretlen, kitűnő tollú költőt sejtetnek e prózába rejtett, néhány szóval is hangulatot teremtő, remek ritmusú sorok: „Már forgatta a botot kezében dörögven kemény kiáltásokkal és fenyegetőzvéen szertelenül.” A korábbi lőcsei kiadvány nem riad vissza a durvaságig erőteljes szavaktól, kifejezésektől sem: „Oh mely bődög vagy te, hogy te-néked az Isten ilyen jó férjet adott. Azt akarnám, hogy az enyimet a rusnyát az ördög még akkor elvitte volna, amikor hozzá mentem.” A XVIII. századi fordítás már finomabb, csiszoltabb: „Oh mely bődög vagy, a'kinek oly Férjed találkozott! Én pedig vajha inkább akármely Bolondhoz, mint az én Miklósomhoz mentem volna férjhez!” Viszont az 1650. évi kiadás még elhagyja ezt a csattanós, ha nem is Szent Pál apostol tanításához méltó, szellemes dialógust:

Eulália: „De nem késő igyekezni Férjed megjobbításán. Erre nagyon fog használni, ha fog születni szerelmeteknek valamelly zálóga.”

Kszantippe: „Már született.”

Eulália: „Mit hallok? Te nékünk a háromhónapi szülés tréfáját ujítod meg.”

A XVII. századi lőcsei fordítás természetesen nem hozza az ezután következő részt sem, ahol humorral átszőtt élénk leírást kapjuk a férfi túl heves udvarlása, s a túl könnyen engedő asszony jelenetének. Így ezt a részt a XVIII. századi kalendáriumtoldalékban is kihagyták — nem ismerték tehát a dialógus másik fordítását. A XVIII. századi kalendáriumtoldalék szövegét, bár láthatóan az 1650. évi lőcsei fordítás nyomán készült, már finomítják, lekerekítik a

mondásokat, a túlságosan földhözragadt kifejezéseket elhagyják, a döcögős sorokat lerövidítik. Például: „Borbála: De mind-azon-által azért az én jó uram mind elvesztegeti az én édes örökségemet, melyet én nem keveset hoztam ő hozzája. — Ágota: Miképen vesztegeti el? — Borbála: A Kortsomán, Kótzkán, Kártyán, a kurvakkal és a'mint kedve tartja. — Ágota: Ah szánnya isten azt. — Borbála: Ez bizony dolog nintsen külömben. Oh melyly gyakorta kell nékem utánna várapoznom, egész éjfélig-is, haza-jövén osztán holt részegen, az ágyamat is teli póki és okádgya és még nagyobbat is tselekszik.” (Lócsé: 1650.) Míg a Győri Kalendárium toldalékában: „Borbála: Minden örökségemet el-vesztegeti, és nem keveset hoztam ő hozzá. — Ágota: Miképpen vesztegeti el? — Borbála: A kortsmán, kótzkán, kártyán és rendetlen helyeken. — Ágota: Légy jó hozzá otthon marad. — Borbála: Gyakorta kell énnékem utánna várapoznom egész éjfélig is, haza jövén holt részegen az ágyamat tele pókdözi és más rút dolgokat tselekszik.”

A szó igazi értelmében vett Pedagógus-Erasmus hangját halljuk e sorokból: „Mit nem mivelnek az emberek tsak egy lónak tanításában-is? S mi mégis restelkedünk abban, hogy férjeinket türethetőbbekké tselessük.” S hogy milyenekké kell tenni a férjeiket, s hogy milyenek legyenek az asszonyok? A jámbor középszerűséget tanácsolják e dialógusok, mint ezt már számos más XVIII. századi magyar ponyvanyomtatványból láttuk. A világot változtatlanságában megtartani akaró morál-dogmatika kerül sokszor előtérbe: „Távol legyen a szomorúság, de távol legyen a kényesség, s mordságot ne mutass, de katzér se légy.”, „Fontold meg magadban, mely alávaló dolognak tartatik a Férjtől el-vált asszony.” „A vendégségben azt miveld, hogy vidámsággal és jó kedvvel mennyen véghez minden. S továbbá, ha ő néha a bortól meg-indítván tziateráját pengeti, te szóval zengedezz mellette.” De Erasmus mindezt ragyogó, életteli dialógusokban írja meg, s még a későbbiekben egyenesen jelképpé váló Circe metamorfózis-csodáját is felvonultatja költői eszközei között: „Nosza hát ha Czircé mesterségével a részegesből józanné, a tékozlóból takarékosná, s a henyéből szorgalmatosná tehetnéd, valljon nem tselekednéd-é?” Így tölti be funkcióját Erasmus Beszélgetése a magyar XVIII. századi, a változásokat elodázó, a világot leginkább változtatlanságában ábrázoló ponyván.

Erasmusnak ugyane dialógusa kerül ponyvára a XVIII. századi Franciaországban is. Ennek számos kiadását ismerjük.⁸ Franciaországi sikerére jellemző, hogy a Veuve Clousier egy évben legalábbis kétszer nyomtatta ki e könyvet, minthogy ugyanazon 1707. évből két különböző, Clousier-nál nyomtatott kiadás maradt fenn.⁹ A francia ponyvára került változatban hosszú apologia előzi meg a dialógust magát, amely mint más ponyvák esetében is, felhívja a figyelmet a mű hasznosan szórakoztató és tanító jellegére („l'utile et l'agréable s'y trouvent réunis”). Látszólag tudományos igénnyel idézik az előszóban Erazmust, Platont, Aristotelest, Xenophont és Plutarchost, és megvédik a fordítás stílusát is. A mű értékét emeli a kiadó szerint, hogy a fordító szabadon bánt a művel, s helyenként változtatott, helyenként elhagyott, a kor erkölcsi ideáljának, az olvasóközönség igényének megfelelően. Így olvashatunk egy illedelmes keretek közé szorított, lényegileg a précieux stílusideált — és ennek megfelelő gondolati tartalmat hordozó francia Erasmus-ponyvát, amely bizonyos értelemben nélkülözi a magyar fordítás erőteljes színeit, hangulatát: „mais ces Fables ont un sens moral, qui n'est pas inutile pour la vie. — tu n'en a pas besoin. ces merveilles, ces charmes ou si tu veux ces sortilèges de l'invention des Poëtes, ne sont à proprement parler, que de la douceur, la modestie, la complaisance, la gayté sans emportement.” A magyar fordítás csattanója, — „Mit hallok, te nekünk a három hónapi szülés tréfáját újítod meg” — helyett itt csak ennyit olvashatunk: „Xantipe: C'est que . . . — Eulalie: Tu rougis, je t'entens, ne m'en dis pas davantage.” A férjről megtudjuk, hogy „On le trouve très aimable: on dit que c'est un fort galant homme, doué, civil, honnête, liberal, bon aussi: ce n'est que pour sa femme qu'il est un Démon.” — Így bontakozik ki előttünk a précieux gáláns ember ideálja. Természetesebb életű közegébe kerül azonban e szöveggörnyezetben Circe, „cette fameuse enchanteresse” és a metamorfózis, a barokk művészet olyan jellegzetes kellékei.

Másként, másként a különböző országokban, de még az olyan eltérő hagyományú, társadalmi szerkezetű országok, mint Franciaország — és Magyarország irodalmában is, lesüllyedt

⁸ La femme mécontente de son mari ou entretien de deux dames sur les obligations et les peines du Mariage. par sr. de la Rivière, Imprimé à Colecque, Et se vend par le sieur de la Rivière à Metz, Nanci, Toul, Verdun, Barleduc, et Vitry le Francois, 1708. (Bibliothèque de l'Arsenal 8° S 3346.) La femme mécontente de son mari . . . du latin d'Erasmus par le sieur de la Rivière. Veuve de Jacques et Jean Oudot, 1729, idézi G. Bollème i. m.; La femme mécontente de son mari traduit d'Erasmus. Troyes, Garnier, 1738. Musée des Arts et Traditions Populaires I.° 4 296. stb.

⁹ La femme mécontente de son mari ou entretien de deux dames sur les obligations et les peines du mariage. Traduit du latin d'Erasmus. A Paris, Chez la Veuve Clouzier Au Palais sur le Perron de la Sainte Chapelle MDCCVII. Avec Permission Bibliothèque de l'Arsenal 8°S 3344. La femme mécontente de son mari ou entretien de deux dames sur les obligations et les peines du mariage. Traduit du latin d'Erasmus. A Paris, Chez la Veuve Clousier Au Palais sur le Perron de la Sainte Chapelle MDCCVII Avec Permission. Bibliothèque de l'Arsenal 8°S 3345.

barokk ponyva lett Erasmus e dialógusából. E mű az egykori francia olvasó előtt talán csak egy volt azon szerelemre, házasságra tanító ponyvafüzetek, sőt pamfletek sorából, melyekben hol a jó keresztény házasság, hol a libertinage veszi át a vezérszólamot, amelyek sohasem rendítik meg alapjaiban a már kialakult erkölcsi rendszert, de amelyekről Nisard könyvében megvetően nyilatkozott. Ilyenek voltak számos kiadásban a *Le Secrétaire*, *guide et conseil* des amants, *Le jardin de l'honneur*, *l'Instruction à l'usage des grandes filles pour être mariées*, *La malice des femmes*, *La méchanceté des filles*, *L'imperfection des femmes* (A Biblia nyomán), sőt az elemzett Erasmusi dialógus címének megfordításával: *Le mari, mécontent de sa femme*. A mű Magyarországon is számos asszonyoktató vagy férjcsúfoló művel érintkezik. Az erasmusi dialógus életközelsége a magyar fordításban egyenesen a folklór páros-felelgetős kiéneklívével érintkezik, amelyekben egy-egy falu-közösség ízlése, humora foglalja keretes dalba a házasulandó legény vagy a férjhez menő lány panaszát. E dalok általában tetszés szerint visszajára fordíthatók, nyújthatók, egyszóval mindig aktuálisak. A részben fordított, részben eredeti népi humorral átszőtt nyomtatványokból és kéziratokból, a Tzigányok lakodalmát is ideszámítva valóságos képe bontakozik ki a XVIII. századi életnek, szokásoknak, számtalan érdekes adattal egészítve ki művelődéstörténetünket.

A *Férfi és az Asszony versengése* című nyomtatványból megtudjuk: „Halgass most gaz ember, hiszen egy vad-almát Minden emberséged nem ér egy polturát Nem érdemled te meg a zab kenyér héját Nem vehetem neki soha semmi hasznát. Ha szántani küldöm, árnyékon bóródzik, Kapálni ha mégyen, ott tsak ásítózik, Estve ha hazajön, tsak részegeskedik, Mint egy fűzfa jankó, mellettem úgy fekszik.” Erre rímelenk a — ha lehet még naturalistább XVIII. századi magyar fordítású erasmusi sorok. Az 1755. évi Győri Kalendárium már Octavianus császár privilégiumát közli arról, hogy mivel tartozzék a férj asszonyának. S önálló ponyvakiadványban is ismeretes az Asszonyok igazságok privilégiumok és egészen újdonna új litániájok, amelynek első pontja: „Férj sem kocsmába, sem pálinkaházba.” Ennek ellentéte a tréfás asszonycsúfoló, a panaszkodó férfiak dalai: „Oh gonosz szerencse, de meg-jáztattátál! Friss állapotomtól rutul meg-fosztottál, Midőn ily vén kofát a nyakamba tsaptál Ifjú örömöktől éppen el-választál E miatt pénzemet mind el-tékozoltam, Drága ruháimat tsap-széken béit-tam”, vagy „Tehát jó fehér nép ugy vagyon dolgozik, hogy egy héten hat nap innepet tart-hattok, a tsendes munkának ellene mondotok, ditséreteket földre tapodjátok.” „Seregestől noha a fonyóba mennek, kender munka felől keveset végeznek, hanem polturánként inkább filléreznek, mi dolog utczánként arról beszélgetnek.”

Számtalan változatban örökítették meg az ifjú legény panaszait, gondjait, s hogy miféle veszélyek fenyegetik a házasságban. Kézírtos könyveinkben, valamint ponyván is ismeretes az a világi ének, amelynek címe: *Ifju legény lévén sokat gondolkodhatik* a „Boldogtalan fejem mire jutott” nótájára. (Ebből már legalább két ilyen jellegű, hasonló típusú dalra következtethetünk.)

Az 1759. évi Győri Kalendáriumban a bölts Lindorák Kutséber indiai királyhoz intézett leveleinek egy részében is az idézett dalokhoz hasonlóan elemzi, hogy a feleség „ha szép, ha rút, ha öreg, ha fiatal” — a férfi rosszul választott:” „Mert hidd meg, hogy a feleségvevés bánattal és jajgatással úgy öszve barátkozott s kaptsolódott, mint a mai nap a holnapival, aki azért holnap bänkódni akar, tsak házasodjék még ma, könnyen feltalálja kívánságát.” Ugyane gondolatokat ismétli meg németül a pesti Krackauer Schreibe Kalender 1798-ban: „Heyratet einer eine Schöne, so nimmt er sich eine heimliche Sorge auf dem Hals . . . Nimmt man eine Hässliche so eifert sie mit ihm, dem sie bildet sich ein, man liebe eher etwas Schönes . . .”

Az erasmusi dialógusra rímek az az anekdota is, amelyet időben legkorábban a brassói német nyelvű kalendáriumban találtam meg, s amelyet átvett szó szerinti fordításban az 1794. évi Győri Kalendárium. (Nem hiába perelték Streibigéket, mert átvettek német kalendáriumokból anyagokat.) Sőt feltűnik ugyanez az anekdota az 1797. évi Győri Kalendáriumban is, bár kissé más fordításban. Ebből is következtethetünk a téma népszerűségére és bizonyos közhelyszerűségére: „Eine Jugendhafte Frau wurde von einer andern befragt, was sie für eine Geheimniss habe, ihren Mann den guten Laune zu erhalten? Ich thue antwortete sie alles, was ihm gefällt, und leide geduldig alles, was mir nicht gefällt!” (Brassói Kalendárium, 1776.)

„Egy jámbor erkölcsű asszonytól kérde egykor egy más asszony hogy mitsoda titka vagyon urának jó kedvében való meg tartására. Ez így felele: én mind megteszem azt, a'mi neki tetszik, s azt pedig mond, békességesen el tűröm a'mi nékem nem tetszik.” (Győri Kalendárium, 1794.) — „Egy erkölcsös Assonyt más Asszonytársra kérdező, valljon mi titka lehetne, hogy az urát mindég jó kedvében tartja? Én ugy mond, mindent tselekszem, a'mi neki tetszik, s mindent tsendesen eltűrök, a'mi nékem nem tetszik.” Győri Kalendárium, 1797.)

Ha első pillantásra egyedülállónak is tűnik, hogy ez az Erasmus-dialógus ponyvára került Magyarországon, valójában e kiadvány nem tér el XVIII. századi, sokszor ellentmondásos, lesüllyedt barokk ponyvairodalmunk alapvető tendenciáitól. „A panaszokodó feleség” mé-

lyebb áramlataiban, sőt bizonyos szöveg-egyezéseiben is hordozta már a Piskolti István által megváltoztatott *Argirus História* egyes sorait, azokat a sorokat, amelyek az eredeti értelem elhalványodásával a népszerű barokk ízlés szellemében egyre inkább az elterjedt házassági énekek s asszonycsúfolók gondolati tartalmához, stílusához közelítettek.

Vámos Éva

Kármán és Sza'dí

Sikerült kiderítenem Kármán József egyik anekdotájának ősforrását. A szóban forgó anekdota az *Urániában* jelent meg (Első esztendő II. köt. 1794. 248–249. 3. sz., KJ Válogatott művei. Vál.: Némedi Lajos. Bp. 1955. 237–238.) Leili és Medzsnún, a legendás arab szerelmespár történetének egy epigrammatikus csattanóval záruló epizódját mondja el. Egy perzsa király, tudomást szerezvén a két fiatal rajongó szerelméről, kíváncsi lesz és maga elé hivatja „Megnount”: igaz-e, hogy oly annyira szereti „Leilét”? „Látni kell őtet, azt felelé ez, hogy meg lehessen fogni, mennyire szeretem.” A király elhozatta — és látott „egy hitvány és rút asszonyt”. A csattanó: Medzsnún válasza a bámoló királynak: „Jól van! . . . már most itél meg, ha szeretem-e, a midőn oly szép az én szemeimben, a milyen rút a tiedben.” — Leili és Medzsnún története a VII. sz-i Arábiába nyúlik vissza, ám arabul érdemleges feldolgozást sohasem nyert, első — és mindjárt klasszikus — megfogalmazója a perzsa Nizámi, (1141–1209). Az ő eposza nyomán számtalan feldolgozás született a perzsa és török költészetben (a nevesebbek: Maktábi, Kátíbi, Tursízi, Hilálí, Dzsámí, Zamíri Iszfaháni és Sáhín, illetve az azerbajdzsáni Fuzúli és a csagatáj Mir 'Alí Sir Navá'i). A téma ma is él a perzsa, kurd, beludz és különféle török népek folklórájában (vö. Jan Rypka: *Iranische Literaturgeschichte*. Leipzig, 1959. passim). Azonban Kármán anekdotája nem a történet eme fővonulatából ágazott le. Ősforrása Abú-'Abdi'lláh Musarrifu'd-dín Sza'dí, a sírázi klasszikus (1213 v. 1219–1292) Gulisztánjának, azaz Rózsáskertjének egyik története (V. könyv 18., v. 19. hikáját). A prózát különböző metrumú, arab és perzsa verses betétekkel váltogató történetet Kármán — azaz közvetlen forrása — erősen lerövidítette: a Medzsnún válaszait tartalmazó verseket teljesen elhagyta, és a prózai részeket is tömörítette, mindent elhagyott, ami ellenkeznék az anekdota műfaji alapcéljával, a csattanó zökkenésmentes előkészítésével. A Gulisztán perzsa szövege Európában aránylag korán ismeretessé vált: Georg Van Gent, azaz Georgius Gentius latinra fordította és bilinguis alakban kiadta (*Rosarium Politicum, sive Amoenum Sortis Humanae Theatrum*, Amsterdam, 1651 és 1655). Ezt a verziót ismerték hazánkban: Vizer Ádám egyetemi tankönyvében innen idézi Jézusnak egy, csak a mohamedánoknál ismeretes mondasát (*Praenotiones hermeneuticae Novi Testamenti*. Nagyszombat, 1777. 352.). A. Du Rhyer, a neves orientalista ezt megelőzően már lefordította franciára (Párizs, 1634), J. F. Ochsen pedig ebből németre (*Gulistan, das ist, Königlich Rosen Garten*. Tübingen, 1636). Európa egyik kedves műfajának, a hellénisztikus eredetű királytükörnek keleti mását fedezte fel Sza'dí művében, ezért lett azután hallatlanul népszerű Adam Olearius, a híres utazó fordítása: előbb dánul jelent meg, majd ebből németre fordítva, többször is (*Persianischer Rosenthal*. Schleswig, 1654; *Das welt-berühmten Adami Olearii colligirte und vielvermehrte Reise-beschreibungen, . . . Nebenst beygefügetem Persianischen Rosen-Thal und Baum-Garten, . . .* Hamburg, 1696.) A nagy budapesti könyvtárakban, Du Rhyer munkáját kivéve, megvannak mindeme kiadások, több példányban is. (A perzsa szöveg kritikai kiadása R. M. Alijev munkája: Sza'dí: Gulisztán. Moszkva, 1959. 332–335.; új magyar fordítása: Szádi: *Rózsáskert*. Ford.: Bodrogligeti András és Képes Géza, Bp. 1961. 64–65.) Kármán közvetlen forrása valamely orientális anekdotagyűjtemény lehetett, francia nyelven: erre utal az, hogy a Gulisztán „arab királya” helyett itt „egy persiai király” szerepel, illetve az, hogy a szerelmesek nevének átírása Leilé és Megnount. Talán azonos lehet ez a forrás a Nagy Sándor-történet, e „persiai regé” forrásával.

Szörényi László

Berzsényi tizenkettősei

Berzsényi tizenkét szótágai sorainak két nagy csoportját szokás megkülönböztetni. A monometrikus, magyaros változatot, amelyben — híven verstani tanulmányához — három ritmikai tényezőt kísér figyelemmel, a szótagszámot, a nyugpontokat (mai szóval: metszeteket) és a rímet. A második típus az aszklepiadeszi sor, amely csupán látszólag monometrikus az idő-